

HİCRÎ 4-5. / MİLADİ 10-11. YÜZYILDA TEFSİR
(HİCRÎ 300-499 / MİLADİ 912-1107)

Tafsir in the Hijri 4th-5th / 10th-11th Century
(Hijri 300-499 / 912-1107)

İsmail 3

Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

iscaliskan@ankara.edu.tr

ORC-ID: 0000-0003-2899-9111

Öz

Bu çalışmada tefsir ilminin tarihi seyrinde dikkat çekici gelişim ve değişimlerin yaşandığı 4-5./10-11. yüzyıllardaki durumu tahlil edilmektedir. Bu yüzyıllar, tefsirin, müstakil bir ilim haline geldiği devredir. Öte yandan bilginin artışı, bilimsel düşünüş, bilgiyi kullanma metodu, müfessirin eğitimi ve bulunduğu şartlar, alimlerin kendine yakın bulduğu tarafa meyletmesi, muhatap aldığı kitle vs. tefsirin metot ve muhtevasında belirleyici etkenlerdir. İşaret edilen hususlar nedeniyle tahlil ve değerlendirmeler, daha ziyade tefsir yazmış veya bu alanla ilgilenmiş alimler ve onların eserleri üzerinden yapılmaktadır. Meselenin özünü anlayabilmek için bu tarihi kesitteki bilimsel, sosyal ve siyasal gelişmelere de değinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Müfessir, Sistemantik Tefsir, Genel Tefsir, Kısmi Tefsir, Dilbilim, Ulûmu'l-Kur'an

Abstract

In this paper, the situation of tafsîr in the 4th-5th/10th-11th centuries which were remarkable developments in tafsîr and changes occurred in its historical course, has been analyzed. These centuries are the period that tafsîr become a separate discipline. On the other hand, increase in the knowledge, scientific thinking, the method of using information, the education and condition of exegetes, tendency of scholars to the side that they felt close, exegetes' target audience etc. were the determining factors of the method and content of tafsîr. The evaluations and analyzes have been made more on scholars who write tafsîr or are interested in this area and their works. In order to understand the essence of the matter, social and political developments have also been mentioned.

Keywords: Tafsîr, Exegete, Systematic Tafsîr, General Tafsîr, Partial Tafsîr, Philology, 'Ulûm al-Qur'an

Giriş

Bu çalışmamızda tefsirin tarihi seyrinde dikkat çekici gelişim ve değişimlerin yaşandığı iki yüzyıllık kesitte, yani h. 4-5./m. 10-11. yüzyıllardaki durumunu tahlil edeceğiz. Bu yüzyıllardaki bilimsel, sosyal ve siyasal gelişmeler ortamında tefsir ilmi de kendi seyrini genişleterek ve geliştirerek devam ettirmiştir. Hemen belirtelim ki bu yüzyıllardaki şekillenme 3. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamıştır. Dini-sosyal yapı ve çehesinden bu asırlar, mezheplerin şekillendiği, büyük imam ve müçtehitlerin vazife deruhte ettiği, mezhep müntesiplerinin belirginleştiği devirdir. Yine tasavvuf felsefesine dair temel eserlerin kayda geçtiği, İslam Felsefesi'nde İbn Sinâ (öl. 428/1037) damgasının vurulduğu devirdir. Siyasi alanda ise Endülüs Emevi devletinin halifelik ilanı (316/929) ve yıkılışı (418/1031), Fatımilerin kuruluşu (297/909, yıkılışı 564/1171) ve Büveyhilerin kuruluşu (322/934), Karahanlıların müslüman oluşu (349/960) ve İslam'ın Mâverâünnehirde yayılışı, Horasan-Mâverâünnehir bölgesinde Sâmânîler'in hakimiyeti, Fars'ta Büveyhoğulları, Hindistan'ın kuzeyinde Gazneliler, Selçukluların kuruluşu (431/1040), Malazgirt savaşı (463/1071), Afrika'da Abidiler, Mısır ve Şam'da İhşitler, Amman, Bahreyn ve Yemâme'de Karmatiler, Bâtînîler ve Hasan Sabbah'ın (öl. 518/1124)

terör estirmesi, müslüman dünyayı baştan aşağı etkileyen I. Haçlı Seferi (489/1096) ilk akla gelen olaylardır. Selçuklular deyince dinî ilimlerin eğitimi-öğretimi ve eser üretiminde çok etkin yeri olan Nizâmiye Medreselerinin 5. yüzyılın ikinci yarısında (459/1067) faaliyete başladığına değinmeden edemeyiz. Tefsir hareketleri bu gibi tarihî, sosyal olaylardan ve olgulardan bağımsız ele alınamaz. Nitekim o, sosyal gelişmeler ve ihtiyaçlar doğrultusunda zamanla farklı boyutlar kazanarak ilerlemeye devam etmiş, nihayetinde tam anlamıyla müstakil bir ilim hüviyetini kazanmıştır. Benzer şekilde bilginin artışı, bilimsel düşünüş ve bilgiyi kullanma metodu, müfessirin eğitimi ve tecrübesi, bulunduğu şartlar, alimlerin ümmet içinde kendine yakın bulduğu tarafa meyletmesi, muhatap aldığı kitle vs. tefsirin metot ve muhtevasında belirleyici etkenlerdir. İşte bu yüzden ki her müfessirin yönelimi ve tefsiri farklı olabilmektedir. Dördüncü asrın başından itibaren en klasik tefsirler yazılmış, tefsir yazmada üç tarz artık netleşmiştir. Tabiri caizse 4. yüzyıl, tefsirin kaderinin belirlendiği, 5. yüzyıl ise onu tamamlayan çağ olmuştur. Kısaca artık metot ve muhteva müfessirden müfessire değişiklikler arzetmeye başlamıştır ve tarih boyu böyle devam edecektir. 5. yüzyıl ise yazılı mevkuteler olan önceki tefsirleri ve hadis mecmualarını kaynak edinerek ikinci derece klasik tefsirlerin kendine has metot ve muhtevayla kaleme alındığı devirdir. Tefsir metot ve muhteva bakımından üç türde netleştikten sonra hicri 5. yüzyıldan itibaren yeni bir tefsir çeşidi çıkmayacak, ancak kendi içinde dönüşerek ve çeşitlenerek gelişecektir. Çalışmamızda bu gelişmelerin ışığında, hem müfessirler ve eserleri hem de onların tefsir anlayışlarını, bıraktıkları tesirleri, özlü bir şekilde tespit etmeye çalışacağız. Burada daha çok yapacağımız şey, tefsir ilminin ilgi alanına giren yanlarıyla ilmi çalışmaların tarihsel konumunu, tefsir ilmi için ne ifade ettiğini ve katma değerini göstermektir.

Yukarıda bahsettiğimiz genel tefsirlerin durumuna ilaveten başka hususlar da vardır. Çünkü ilim, tek kişiyle, tek eserle ve tek yönde teşekkül etmez, o külli bir birikimdir. Bu olguyu tefsir ilmi için gözlediğimizde ilgi alanımızdaki tarihi kesitte, genel tefsirlerin dışında ahkam tefsirleri, tasavvufi ve felsefi tefsir ürünleri gibi bir meslek ve eğilime özgü tam veya kısmi tefsirleri de görmek mümkündür. Yine tefsire destek sağlayan yan ürünler bakımından dilbilimsel tefsir çalışmaları ve ulûmu'l-Kur'an eserlerinin azımsanmayacak bir sayıya ulaştığını görüyoruz.

1. Genel Tefsirler

4. yüzyıla girerken, bir önceki yüzyıldan tevarüs edilen tefsirin durumuna kısa bir göz attığımızda, dilbilimsel tefsirin en güçlü devrini yaşadığını, fikhî tefsirin ilk örneklerinin verildiğini, tasavvufî tefsirin henüz başlangıç devrini yaşadığını görürüz. 5. yüzyılda ise fikhî ve tasavvufî tefsir tarzları tam teşekküle kavuşmak üzeredir. Dilbilimsel tefsir de güçlü ürünleriyle varlığını devam ettirmektedir. İşaret ettiğimiz tefsirler genel değildir, 'sistemantik tefsir' olmaktan da uzaktır. *Sistemantik tefsir*, Kur'an'ın mushaf şeklindeki sûre ve âyet sırasını takip ederek kısmen veya tamamen tefsir edilmesidir. *Genel tefsir* ise herhangi bir fikir akımını, herhangi bir mesleği gözetmeden sadece Kur'an'ın tamamını açıklamayı hedefleyen tefsirlerdir. Dolayısıyla zamana göre onlarda hem rivayet ve dirayet, hem dilbilim, hem ahkam, hem tasavvufî, hem ilmî vs. yorumlara az ya da çok rastlanabilir. Mesela Mukâtil b. Süleyman'ın tefsiri hem sistemantik hem genel bir tefsirdir, fakat örneğin *Ahkâmu'l-Kur'an* ya da fikhî tefsirler böyle değildir. Onlar hem bütün ayetleri tefsir etmezler hem de amaçları içinde hüküm barındıran veya hüküm çıkarmaya elverişli ayetleri izah etmektir. *Me'âni'l-Kur'an* ya da *Mecâzü'l-Kur'an*lar da böyledir. İşte üçüncü asrın ikinci yarısı ile dördüncü asrın ilk yarısında o zamana kadarki tefsir çalışmalarını gölgede bırakan önemli gelişme, sistemantik ve genel tefsirin yerleşmesi ve üstelik üç ana damar ya da üç tarz halinde netleşmesidir. Üç ana damarı/tarzı ilk üstatlarıyla birlikte şöyle sıralayabiliriz: 1. Salt rivayet (İbn Ebû Hâtim); 2. Rivayet-dirayet ortaklığı ya da rivayet ağırlıklı (Taberî); 3. Salt dirayet ya da dirayet ağırlıklı (Mâtürîdî). Bundan sonra tefsir bu tarzlar üzerine bina edilecektir. Tefsir tarzlarını rivayet ve dirayet diye ikiye ayırmanın tefsirleri yeterince anlayamayacağımızı ve onları tasnif edemeyeceğimizi hesaba katarak bu taksimi yapıyoruz. Bu tarzlar ve onun temsilcilerine aşağıda değineceğiz.

İbn Ebû Hâtim (öl. 327/939), salt rivayet tarzıyla *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm müsne'den 'an Rasûlillâhi ve's-Şahâbeti ve't-Tâbi'in*'i yazmıştır. O, ilk devirlerin tefsir rivayetlerini toplama konusunda Taberî ve diğer müfessirlerle zirveyi paylaşmıştır. İbn Ebû Hâtim, salt rivayet tarzının temsilcisidir, çünkü Peygamber (a.s.) (merfû), sahâbe (mevkûf) ve tâbiünden (maktû) gelen tefsir rivayetlerini senetleriyle birlikte sıralamakla yetinmiş, kendi fikrini çok nadir beyan etmiştir (Dâvûdî, 1429/2008, 1/259-260; Bilmen,

1973, 1/375-376; Âdil Nüveyhiz, 1409/1988, 271-272; Koç, 2003, 21-30, 85-164). Bu tefsirde tenkide, tahlile, tercihe ve şiire rastlanmaz; öncükilerin görüşlerine dayalı sadelik hakimdir. Kısaca o sadece rivayetçilikle yani öncükilerden gelen bilgileri nakletmekle yetinmektedir. Tefsirine dercettiği rivayetler ise çoğunlukla kelime/ifade manalarının aydınlatılmasıyla alakalıdır. Yaptığı önemli iş, tefsir rivayetlerini, hadis ilminin kriterlerine göre ele alması, ona göre tasnif etmesidir. Babasından aldığı hadis eğitimi sayesinde güçlü bir hadis alimi olması hasebiyle onun dikkat ettiği şey rivayetlerin sıhhatidir; bunun için onları tenkit süzgecinden geçirir.

Muhammed İbnü'l-Münzir en-Nisâbü'rî (öl. 318/930?) de İbn Ebû Hâtim'in yaptığı salt rivayetle yetinen tefsirin benzerini biraz dar çerçeveli yapmıştır (Dâvûdî, 1429/2008, II,45-46; Bilmen, 1973, 1/370; Sa'd, 2002/1423, 1/14, 25-30). On cilt olduğu söylenen ancak çok az yazması günümüze ulaşan tefsirin Almanya'daki yazması (Bakara 272-Nisâ 92. ayet arası) iki cilt halinde yayınlanmıştır. Bu baskıda İbn Ebû Hâtim'in İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan yazmasının kenarındaki İbnü'l-Münzir tefsir rivayetleri de kullanılmıştır (İbnü'l-Münzir, 2002/1423). İbn Ebû Hâtim ve İbnü'l-Münzir'le çağdaş olan Semerkantlı Ebü'n-Nadr Muhammed b. Mesud el-Ayyâşî (öl. 320/932) Şii kimliği ile yazdığı tefsirde (*Tefsîru'l-'Ayyâşî*) Ehl-i beytten gelen bütün rivayetleri toplamış, onların kaybolmasını önlemiş, bir anlamda karşı cephe oluşturma gayretindeki Şia'ya salt rivayet tefsiriyle destek vermiştir (Âdil Nüveyhiz, 1409/1988, 636; Mertoğlu, 2016, 152-153). Rivayet mesleğini bu defa Bağdat'ta Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed en-Nakkâş el-Mevsilî el-Bağdadî (öl. 351/962) devam ettirmiştir. Yazdığı *Şifâü's-sudûr fi tefsîri'l-Înân*'da rivayet tarzını esas almış ancak seleflerinin aksine zayıf ve İsraili rivayetlere yer verdiği için eleştirilmiştir (Bilmen, 1973, 1/382). İbnü'l-Arabî, 'Nakkâş'ın tefsirinde çokça haşv bulunduğu'nu yazmıştır (İbnü'l-Arabî, 1406/1989, 456).

Rivayet-dirayet ortaklığının en bariz temsilcisi Taberî'nin (öl. 310/923) *Câmi'u'l-beyân* adlı tefsiri, o zamana kadarki görüşleri toplayan, böylece onların kaybolup gitmesini büyük ölçüde önleyen bir ansiklopedi mahiyetindedir. Taberî, İbn Ebû Hâtim, İbnü'l-Münzir gibi rivayet derlemeye girişmiştir. Ancak onun tefsiri, rivayet tefsirlerinin en mükemmel örneğini teşkil etmekle birlikte aynı zamanda güçlü bir dirayet tefsiridir. Onun

te'vil yöntemi şöyledir: Ele aldığı ayetin kısaca tefsirini yapar, kelime ve ifadelerin anlamını tespit ve tarifte ciddi mesai harcar, dilin imkanları çerçevesinde lafza uygun anlamı tespit eder. Ardından ayet/kelime hakkında Peygamber, sahabe, tâbiîn ve etbâu't-tâbiînden gelen tefsir nitelikli bilgileri senetleriyle birlikte sıralar, bunlar içinde en uygun açıklamanın hangisi olduğunu da belirtir (Bayer, 2008, 39 vd.; Aydın, 2005, 33 vd.; Önen, 2014, 55 vd.). *Câmi'u'l-beyân* çok geniş olması sebebiyle yazımından hemen sonra İbnü'l-İhşid (öl. 326/938) (Bilmen, 1973, 1/368), yaklaşık bir asır sonra da Ebû Yahya Muhammed b. Sumâdih et-Tucibi (öl. 419/1028) tarafından ihtisar yapılmıştır (İbnü'l-Arabî, 1406/1989, 455).

Rivayet ağırlıklı tefsirler az da olsa yazılmaya devam etmiştir. Meşhur muhaddis Taberânî'nin (öl. 360/970) yazdığı söylenen (Dâvûdî, 1429/2008, 1/199; Âdil Nüveyhiz, 1409/1988, 214) *et-Tefsîru'l-kebîr* ve Ebu's-Şeyh Ebû Muhammed Abdullah el-İsfahânî'nin (öl. 369/979) *Tefsîr (Tefsîru Ebi's-Şeyh)* (Bilmen, 1973, 1/387-389) günümüze ulaşıyor olsaydı onların rivayet yönü hakkında açık tespitler yapabilecektik. Ebu's-Şeyh'in talebesi İbn Merdûye / Mürdeveyh'in (öl. 410/1026) bu meyandaki tefsiri, telifinden sonra müfessirlerin müracaat ettiği etkili bir kaynak haline gelmiştir. Ne yazık ki o da salimen günümüze ulaşamamıştır. Fakat ondan nakleden tefsirlerden istifadeyle yapılan araştırmaya göre, bilhassa Resûlullah'tan gelen tefsire ilişkin *merfû* rivayetleri, sonra da sahabe ve tâbiînden gelenleri derlemeye uğraşmış, bu arada az da olsa kendinden bazı açıklamalar ilave etmiş, yani içtihadını sergilemiştir (Hudayrî, 1438/2016, 41 vd.). Fakat bu dönem müelliflerinin hiçbiri Endülüs'ten gelen güçlü tefsir sesi Mekki b. Ebû Tâlib el-Kaysî (öl. 437/1045) kadar velut olamamış, bir o kadar da farklı tefsir ortaya koymamıştır. O, *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye (fi 'ilmi me'âni'l-Kur'an ve tefsîrihi ve ahkâmihî ve cümelin min fününi 'ulûmihi)* adını verdiği kapsamlı rivayet ağırlıklı tefsirinde dil ve kıraat bilgisini sergilediği gibi Mu'tezile'ye tenkitlerden de geri durmamıştır. Kur'an'ın dil yapısı, müşkülleri, garib lafızları, i'rabı, nesh, tecvid, kıraat gibi ulûmu'l-Kur'an dallarında yazdığı kitaplarıyla da kendini ispat etmiştir (Bilmen, 1973, 1/413-414; Kayapınar, 1986, 37 vd.).

Dengeli rivayet-dirayet uygulayıcılarından olan Horasan'ın görkemli alimi Ali b. Ahmed el-Vâhidî en-Nisâbûrî (öl. 468/1075) farklı hacimde üç ayrı tefsirle bu ilme destek olmuştur: *et-Tefsîru'l-basîr*; *el-Vasîr fi*

tefsîri'l-mecîd; el-Vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz. Hacim bakımından birbirinden farklı bu üç tefsir okuyucu kitlesi göz önüne alınarak yazılmıştır, fakat üçü de birbirinden ayrı özelliklere sahiptir. Vâhidî, siyasi çalkantı ve istikrarsızlığa rağmen, yüzyıllık medrese geleneğinin sürdüğü (Gözütok, 2010, 33-64), günümüzde 'Nişabur Medresesi' (Saleh, 2006, 223-243.) diye nitelenen ortamda güçlü bir alim rütbesiyle çıkmıştır. Kendisinin de hocalık yaptığı yeni kurulan Nişabur Nizamiye Medresesi ise henüz bir okul olma yolundaydı. Çok geçmeden otoritesi kabul edilmiş, Gazzâlî (öl. 505/1111), Fahreddin Râzî (öl. 606/1209), Kurtubî (öl. 671/1273) ve daha birçok alimin itibar ettiği müfessir olmuştur. Kendinden önceki tefsir birikimini gözden geçirerek tefsir yapan Vâhidî sahabe, tabiîn görüşlerinden Kur'an lafzıyla uyumlu olanları seçerek almakta, ayetlerde ihtimali olmayan ve Arap diline uymayan görüşleri dışarda bırakmaktadır. Sahabe ve tabiînden gelen rivayetlere ilaveten Mukâtil, Ferrâ, Sibeveyh, Taberî, Zeccâc, Sa'lebî gibi ilk devir müfessirlerinin görüşlerini verir. O da hocası Sa'lebî gibi zayıf ve İsraili rivayetleri sebebiyle eleştirilmiştir. Dilbilim, tarihi bilgi, kıraat ve diğer yorumlarında mümkün merteye Kur'an'ın lafzından uzaklaşmamaya, rivayeti merkeze almaya özen gösteren anlayışıyla tefsir-te'vil ayrımında tefsirin nakle dayanarak yapılabileceğini kabul eden yaklaşımdan yana tavır koymuştur. Kur'an tefsirinde özenle bu anlayışı sürdürmesinde yaşadığı dönemde ilmi ve Mezhebî karmaşanın etkisini görmemek mümkün değildir (Bilmen, 1973, 1/425-427; Saleh, 2006, 225-240; Ünsal, 2013, 136-160; Kara, 2013, 297-315). Gerek tefsirlerine yazdığı mukaddimeler (Vâhidî, 1430/2009, 1/391-429; Vâhidî, 1415/1995, 1/45-50), gerekse metin içerisinde yaptığımız incelemelerden şu sonuca ulaşıyoruz: Onun bütün çabası tefsiri, baştan beri girdiği rotasında yürütmek, Kur'an'dan kişisel ya da grupsal tasavvura destek bulmanın önüne geçmektir.

İşte 4. yüzyılla 5. yüzyılın ilk yarısında tefsir ilmine en önemli katkı, yukarıda isimlerine yer verilen zevatın, kendi zamanlarına kadar gelen tefsir rivayetlerini yazılı hale getirmeleridir. Dolayısıyla bu asır, tefsir rivayetlerinin derlenişinin zirveye çıktığı ve tamamlandığı asırdır. Bu arada Buhârî, Müslim, İbn Mâce, Ebû Davud, Tirmizî, Nesâî ve diğer muhadislerin hadis mecmualarının derlemelerini 3. yüzyılda tamamladığını hatırlatalım. Kısaca rivayetler artık kayıt altındadır, hem de senetleriyle birlikte. Dolayısıyla rivayetler tefsir yapmaya yarayan malzemelerden bir

malzemedir. Rivayetleri derleyen tefsirler ve hadis mecmuaları artık malzeme sağlayan kaynak konumunu pekiştirmiştir. Dolayısıyla onlar, bu iki asırda yazılan 'ikinci derece klasik tefsirler'in hem bilgi hem fikir aktardığı diğer kaynaklardır.

Mâtürîdî'nin (öl. 333/944) *Te'vîlâtü'l-Kur'an*'da uyguladığı üçüncü tarza gelince, onu *az rivayet çok dirayet* şeklinde özetleyebiliriz. Mâtürîdî'nin tefsir ilmine getirdiği önemli metodolojik unsur, tefsir-te'vil ayırımıdır. Kısaca tefsir, Resûlullah'a ve sahabeye aittir; te'vil ise onlardan sonraki alimlerin yaptığı şeydir. Tefsirde kesinlik vardır; te'vilde böyle bir durum söz konusu değildir, böyle olunca da te'vilde ihtimaller devreye girmektedir (Mâtürîdî, 2005, 1/3-4). Ayetleri doğrudan kendi bilgisiyle yorumlayan, onlar hakkındaki çıkarımları tahlil ve tenkit eden müellif, açıklamalarında fikrini net bir şekilde beyan eder, nihayetinde gerçek anlamı Allah'ın bileceğini dile getirir. Onda rivayet, yoruma destek sağlayan kaynak malzemedir birisidir. Ayetleri yorumlamada kullandığı bütün malzeme ve unsurlardan aldığı cesaretle Allah'ın fiil ve sıfatlarını, *yed, istivâ, vech* gibi müteşabihleri mecazen açıklar; insanın iyiyi ve kötüyü ya nasla (ayet, hadis) veya akılla bilebileceğini savunur; büyük günah işleyenin durumu, Allah'ın görülmesi, şefaet, insan fiillerini Allah'ın yaratması, iman-islam ve kaza-kader gibi meselelerde sünni esaslara bağlı olarak yorumlar yapar ve diğer mezheplere karşı uzun münakaşalara girer. *Te'vîlât*, Ehl-i Sünnet prensipleri doğrultusunda Kur'an'ı baştan sona yorumlayan ilk tefsirdir. O, tefsir-te'vil ayırımına dayanan sistematığına uygun olarak vahye bağlı kesin bir delil olmaksızın, kendisi ve başkaları tarafından Kur'an ayetlerine getirilen yorumlar için özellikle *te'vil* veya *kâle ehli't-te'vil* kavramını kullanmış, bu tip yorumları ve açıklamaları *tefsir* olarak isimlendirmekten sakınmıştır (Özdeş, 2003, 28 vd.). Onun bu yöntemi Zemahşerî, Ömer Neseî, Ebu'l-Berekât Neseî ve Râzî gibi birçok müfessire örnek olmuştur.

Mâtürîdî'nin Mâverâünnehir'e özel yüksek bir etkisi vardır. Bahse konu etkiyi, kendisinden sonra hemşehrilerinin onun anlayış, sistem ve muhtevasını tefsirde yaşatma çabasında görmekteyiz. İnceleme kesitimiz olan hicri 5. yüzyılda bunun en açık örneklerinden birisi Neseî'de yetişen Ebu'l-Mu'in Meymûn en-Neseî'dir (öl. 508/1115). O, Mâtürîdî'nin *Te'vîlât*'ını ilk şerheden kişi olduğu, şerh geleneğini güçlü bir şekilde icra ettiği için tefsir tarihinde kendisinden bahsedilmeyi hak etmiştir.

Ebu'l-Mu'în, tefsir derslerinde *Te'vîlât*'ı okutuyor, Alâeddin Muhammed Semerkandî (öl. 539/1144) de notlar alıyordu. Kısa zaman sonra bu notlar Alâeddin'in eliyle zenginleştirilerek *Te'vîlât*'ın ilk şerhine dönüşmüştü: *Şerhu Te'vîlâti'l-Kur'an* veya *Şerhu Te'vîlâti'l-Mâtüridi*. Böyle bir telif sistemi bakımından bu şerh Ebü'l-Mu'în Neseî'nin öğrencisi Alâeddin es-Semerkandî'ye nisbet edilmekle birlikte içeriğinin büyük oranda Neseî'ye ait açıklamalardan oluştuğu unutulmamalıdır. Tefsir haşiyeciliğinin ilki kabul edilen bu şerhin çok sayıda yazması mevcuttur (Vanlıoğlu, 2005, 1/54-58; Yavuz, 2006, 32/568-570; Maden, 2011, 241).

Pek çok yönden Mâtüridî'ye benzeyen ve onun Semerkant'ta yaptığı şeyi bu defa Horasan'da yapmaya çalışan müfessir Ebû Müslim el-İsfahânî'dir (öl. 322/934). *Câmi'u't-te'vîl li muhkemi't-tenzîl*'in müellifi Ebû Müslim, iyi bir Mu'tezilî kelâmcıdır, bu yüzden tefsirinde akli muhakeme zirvededir. Özgüveni yüksek müfessir, kendinden önceki müfessirlere eleştiri yönelmekten ve fikirlerinin yanlışlığını dile getirmekten çekinmez. Başta itikat ve ahkâm konuları olmak üzere yorumlarında ve istinbatlarında genel kabullere aykırı olanı çoktur. O da isabetsiz ve Mezhebî taraftar yorumları nedeniyle eleştirilerden kurtulamamıştır. Kur'an-ı Kerim'in dilsel ve metinsel bir mucize olduğu görüşündedir (İsfahânî, 1428/2007, 45, 49-50, 86, 102-104, 145-147, 175, 166). Yazdığı tefsir günümüze ulaşmamıştır, ancak başta Fahreddin Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb*'ı olmak üzere tefsirlerde korunarak bize aktarılmıştır. İşte bu tefsirlerden kendisinden yapılan nakillerin derlenmesi suretiyle oluşturulan tefsirine göre o kendi akli çıkarsamaları yanında, dil (nahiv ve belâgat), önceki tefsirlere, az da olsa Kur'an'la uyumlu ve güçlü bir isnatla gelen hadis, sahâbe ve tabiînden rivayetlere ve bir de Mu'tezilî alimlerin görüşlerine/yorumlarına dayanır. Birçok ayeti, kelâm ile ilişkilendirebildiği yönlerini ön plana çıkararak yorumlamıştır. Bunu yaparken iyi bir mantık ve cedel örneği sergiler. Kendi düşünce sistemine uymadığını düşündüğü görüşleri aynı üslupla reddeder. Geleneksel anlayışa en aykırı görüşü ise neshin olmadığını ileri sürmesidir. Onun fikirlerinden etkilenen ve tefsirinde ona yer veren Kâdî Abdülcebbar, Râzî, Tûsî, Tabersî ve İbn Tâvus gibi Mu'tezilî, Şîî ve Sünnî birçok müfessir vardır (Bencebîrî, 1421/2000, 98; Öztürk, 2004, 85-87, 101, 120, 145-146, 150-165, 181-182, 199, 269; Hıdır, 1428/2007, 5-26; Aydın, 2012, 145-149).

Yine Mâtürîdî'nin *Te'vîlât*'ındaki tarzın bir benzerini, ona yakın bir tarihte ve o zamanki İslam coğrafyasının en batısı sayılan Endülüs'te İbn Ebû Zemenîn (öl. 399/1008) Yahyâ b. Sellâm'ın (öl. 200/815) tefsirini ihtisar ve şerh ederek, aynı zamanda eksiklerini tamamlayarak yazdığı tefsirinde sergilemiştir. *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn* adıyla bilinen bu eserinde İbn Ebû Zemenîn, az rivayet çok dirayet (nüzul bilgileri, ayeti ayetle tefsir, peygamber, sahabe ve tabiîn rivayetleri, dil, tarih, kıraat vs.) şeklindeki metoduyla adeta Endülüs'te tefsirin gidişatını belirlemiştir. Diğer tabirle rivayet, onun tefsirinde başat malzemelerden birisi olarak istihdam edilmiştir. Bu haliyle kitap İbn Atıyye, Kurtubî ve Ebû Hayyân gibi Endülüslü pek çok müfessirin başvuru tefsiri haline gelmiştir (Cengiz, 2017, 28-50). O Mâtürîdî'den daha fazla hadise yer vermekle, ayrıca Mâlikî Mezhebî prensipleri doğrultusunda *Müntehabü'l-ahkâm* adlı fıkhi tefsiri yazmakla temayüz etmiştir.

Tefsir ve hadis kaynaklarından rivayet nakilleri yapılıncaya senet kullanma meselesi de devreye girmiştir. Taberî ve İbn Ebû Hâtim, mutlak surette senet kullanma örfüne riayet ederken, Mâtürîdî, Semerkandî, İbn Ebû Zemenîn ve daha başkaları senet kullanmamışlardır, daha doğrusu buna gerek görmemişlerdir. Çünkü kullandıkları rivayetler yazılı kaynaklarda senetleriyle birlikte mevcuttu, oradan bakıp veriyorlar, 'nereden aldın' diyerek geriye doğru gitmiyorlar ve senet oluşturmuyorlardı. Bunun yerine *fi Şahîhi'l-Buhârî, fi tefsîri't-Taberî, kemâ nakale İbn Ebî Hâtim* gibi ifadelerle kaynağa işaret ediyorlardı. Bir sonraki yüzyılda bu daha da ilerleyecek, kaynaklardan seçme yapılarak daha fazla rivayetle tefsirler oluşturulacaktır. Ebu'l-Leys, İbn Habîb ve İbn Fûrek bu telif biçiminin ilk örnekleri arasındadır. Sa'lebî (öl. 427/1035) de metin içerisinde senet ve diğer atıfları tekrar etmemek için tefsirinin başında faydalandığı kaynakların adını saymıştır (Sa'lebî, 1422/2002, 1/75).

Ebu'l-Leys es-Semerkandî (öl. 373/983) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm* (*Tefsîru Ebi'l-Leys*) adlı eserinde Mâtürîdî, Taberî ve İbn Ebû Hâtim'in tefsir yöntemlerini tek yöntem haline getirmiş gibidir. Rivayetleri senetsiz zikretmiş, kendi görüşlerini belirtmiş, bir de sûfi yorumlara yer vermiştir. O, Kur'an'ın tefsir ve te'vilini yapmanın vücubiyetinin kanıtı bağlamında ayet ve hadisleri zikreder (Semerkandî, 1993, 1/71). Buna göre, o, Kur'an'ın kesinlikle tefsir edilmesi gerektiği, tefsirde dirayetin vazgeçilmez unsurlarının rivayet (iniş hali ve nüzul sebebi bilgisi) ve dil üslubu bilgisi olduğu

kanaatindedir. Bu ifadeler hem kendisi hem de sonrakiler için bir tefsir usulü kaidesi niteliğindedir. Kendisi tefsirde bu unsurları işletmiştir.

Semerkindî'nin yaptığını bazı farklılıklarla Sa'lebî (öl. 427/1035) yapmıştır. Onun meşhur tefsirinin (*el-Keşf ve'l-beyân*) mukaddimesinde, önceki tefsirlerin yetersizliğinden, anlaşılmağından ve bir kısmının Ehl-i Sünnet yoluna aykırı olduğundan yakılarak halkın talebi üzerine bir tefsir yazmaya karar verdiğini beyan etmesine bakarsak, artık tefsirde yeni aşamalara geçildiğine hükmedebiliriz. Fakat bu defa kendisi zayıf, mevzu ve İsrâilî rivayetlere yer vermiş, geceleyin odun toplayan (*hâtibu leylin*) (Bilmen, 1973, I,407; Zehebî, 1396/1976, 1/227-234; Cerrahoğlu, 1988: 2/179-180, 186; İbn Teymiyye, 1391/1971, 76) birisine benzetilerek, eserinin, mukaddimesinde çizdiği gayesine ulaşmadığı, kendiliğinden ortaya çıkmıştır (Sa'lebî, 1422/2002, 3/74; 6/58; 7/18, 10/6-7, 119). Alışılacağı tefsir yöntemini (Kur'an'ı Kur'an'la, rivayetlerle; dil, tarih, fıkıh, tasavvuf ve diğer kaynaklarla yapılan dirayet tefsiri) uygulayarak (Sa'lebî, 1422/2002, 1/145, 177, 7/93-94) ilerleyen Sa'lebî, şayet bu tür rivayetleri doldurmasaydı mükemmel bir tefsir olarak görevini icra edecekti. Tefsir tarihinde tefsirin kendi içinde bazen yeni boyutlar eklenerek, bazen bu boyutlardan birini kaybederek veya zayıflatarak, bazen yeni renkler eklenerek geliştiğini, değişimler yaşadığını söylemiştik. İşte *el-Keşf ve'l-beyân* bu süreçte önemli bir aşamayı işaret etmesi bakımından dikkate alınmalıdır. Tabiri caizse o, kendisinden önceki tefsir birikimini hem de sağlamı ve zayıfı ile birlikte kitabında özetlemiştir. Bu haliyle o Ebu'l-Leys Semerkandî'nin tefsirinin muhtevasının birkaç kat büyütülmüş şekli gibidir.

Aynı yolda yürüyen Taberî'nin öğrencisi Ebû Bekr Ahmed b. Kâmil b. Halef b. Şecere (öl. 350/961) (*Mücezû't-te'vîl 'an hükmi't-tenzîl*), Muhammed b. Ali b. İsmail el-Kaffâl eş-Şâşî (öl. 365/976) (Bilmen, 1973, 1/385-386; Maşalı, 2016, 43-320), büyük dil bilgini Ebû Hilâl Askerî (öl. 395/1005) (*el-Meḥâsin fî tefsîri'l-Kur'ân*), el-Hasen b. Muhammed İbn Habîb en-Nisâbü'rî (öl. 406/1016) (*Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm / Tefsîrû'n-Nisâbü'rî*) (Âdil Nüveyhiz, 1409/1988, 145), Ahmed Talemenkî el-Meâfirî (öl. 429/1037) (*Tefsîrû'l-Kur'ân*), Tâcu'l-Kurrâ Mahmud b. Hamza Burhânüddin el-Kirmânî (öl. 505/1111) (*Lübâbü't-tefâsîr*), er-Râğib el-İsfahânî (öl. 5./11. yy) (*Tefsîru'l-Kur'ân*) gibi çok sayıda müfessiri saymak mümkündür. Fakat 5. yüzyıl tamamlanırken tefsirin geldiği noktayı görmek

bakımından Mâverdi ve birkaç müfessir hakkında biraz ayrıntıya ihtiyaç vardır. Ebu'l-Hasan el-Mâverdi'nin (öl. 450/1058) *en-Nüket ve'l-'uyûn*'u ayetler, kelimeler veya ifadeler hakkında kaç görüşün olduğunu sıralaması, kendisinin dil ve tarihe dayalı tahlillerini sunmasıyla meşhur ve meşru olmuştur. Onun görüşleri tasnifi, yeni bir tarz olarak görülemez, ancak öncekilerden farkı, rivayetleri ya da isimleri değil sadece görüşlerin kendisini vermesidir. Mâverdi'nin tefsirinde ümmetin ortak ilmi birikimini ve Kur'an'a yaklaşımını yansıtan bir tutumu vardır. Dönemindeki mezhep tartışmaları ve bu tartışmaların siyasi iktidar üzerindeki baskıları bu tutumunu etkilemiş olabilir. Bu bağlamda aşırılıklardan kaçınarak Ehl-i, Sünnet'in, tenkide tabi tutmaksızın Mu'tezile gibi mezheplerin görüşlerini ve sözlerini nakleder. Tefsiri kendisinden sonra birçok müfessir tarafından itibar edilmiş ve kaynak olarak kullanılmıştır (Dâvûdi, 1429/2008, 1/374; Bilmen, 1973, 1/418). Mâverdi'nin, *en-Nüket ve'l-'uyûn*'daki tefsir anlayışı ve usulüyle de münakaşaların dışında kalarak Kur'an'ı tefsir etmek istediği anlaşılıyor. Çünkü o, Kur'an ayetlerinin anlaşılabilirliği bakımından bilinegelen muhkem-müteşabih ayrımı yerine, daha objektif bir ayrıma gider ve ayetleri ikiye ayırır. İlki açık ve anlaşılır (*zâhir, celi*) ayetler, bu tür ayetleri herkes okuyarak anlayabilir; ikincisi ise gizli ve kapalı (*ğâmid, hafî*) ayetler olup onları sadece alimler ya nakille veya kendi görüşleriyle (*ictihâd*) te'vil edebilir.

Tasavvuru ve anlaşılması kapalı, bilinmesi zor olan işte bu ikinci tür ayetlerin tefsirini yapmak gerekir, birinci tür ayetler tefsire ihtiyaç duymaz. Mâverdi, selef ve halef alimlerinin görüşlerini belirtip kendi görüşünü de sunmasının sebebini, "onların dedikleri ile benim dediklerimin ayrılması, onların çıkarımları (*istihrâc*) ile benim yorumumun bilinmesi için" ifadeleriyle belirtmiştir (Mâverdi, ts., 1/21). Önceki tefsirlerden istifadeyle rivayeti ve dirayeti mezcederek *Tefsîru'l-Kur'an*'ı yazan Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî el-Mervezî (öl. 489/1096) kendisinden sonrakilerin kaynağı olmayı başarmıştır (Sem'ânî, 1418/1997, 1/5-13). Yüzyılın sonuna yaklaşırken artık hemen her müfessirin uyguladığı dolayısıyla müfessirler arasında ortak bir kabul gördüğü anlaşılan Kur'an'ın Kur'an'la ve sünnetle tefsiri metodunu kitabında en iyi uygulayan Ebu'l-Feth Abdussamed Gaznevî (öl. 487/1094) dirayet gücünü, hem bütün ayetlerin tefsirinde hem de mensubu olduğu Hanefî görüşleri istikametinde ahkam ayetlerinin tefsirinde sergilemiştir (Özmen, 2010, 90 vd.). Yüzyılın sonlarına doğru vefat eden

Zeydî müfessir Hâkim el-Cüşemî (öl. 494/1101) de yazdığı genel tefsirinde rivayetlere yer vermekle birlikte, ayetlerin yorumunda daha çok dilbilim, kıraat ve diğer malzemelerden istifadeyle şahsi değerlendirmelerini rahatça yapmış, bu esaslı tefsirinde yer yer Mu'tezilî meylini göstermekten çekinmemiştir (el-Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440, 1/199 vd.).

Hicri 4-5. yüzyıllarda Şîa Mezhebîne ait en temel tefsirler yazılmıştır. Şîi alimler kendi mezhep anlayışı doğrultusunda Kur'an tefsirini tercih etmişler, imamet ve Ehl-i beyt gibi Mezhebin ana ilkelerini ve hassas konularını Kur'an'la ispat etmeye ve desteklemeye çalışmışlardır. Bundan dolayı tefsir tarihinde en özgün mezhebî tefsir örnekleri Şîi İmamiye'ye aittir. Yukarıda kendisinden bahsettiğimiz Ayyâşî dışında koyu mutaassıb müfessir Ebu'l-Hasan Ali Kummî (öl. 307/919) *Tefsîru'l-Kummî*, Ebu'l-Kâsım Furât b. İbrâhim İbn Furât el-Kûfî (öl. 310/922) *Tefsîru Furât el-Kûfî*, Sultan Muhammed el-Becahtî/Beccahtî el-Horâsânî (öl. 311/923 t) *Beyânu's-sa'âde fî makâmâtî'l-'ibâde* adlı tefsirlerle, yine *Hakâiku't-tenzîl ve dekaiku't-te'vîl* tefsiriyle Şîi tefsirde dirayet yolunu açan Şerîf er-Radî (öl. 406/1016), güçlü edebi yönünü *Nefâisü't-te'vîl* (*Tefsîrü's-Şerîf el-Murtazâ*) adlı tefsirinde sergileyen Seyyid Şerîf el-Murtaza (öl. 436/1044) ismi ön plana çıkanlardır. Fakat bu cenahtan hiçbir tefsir Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî (Şeyhu't-Tâife) (öl. 460/1067) kadar muteber olmamıştır. Onun *et-Tibyân* adlı tefsiri yazıldığı günden beri Şîi tefsir literatüründe başköşeye yerleşmiştir. O Ehl-i beyt ravilerinden gelen bilgileri kullanmış olmakla birlikte dil, kıraat ve istinbat yönü güçlü bir tefsirdir (Zehebî, 1396/1976, 2/199; Babai, 2014; Çalışkan, 2016, 83-90; Ayoub, 1988, 177-198).

2. Bir Meslek ve Eğilime Özgü Kısmi Tefsirler

Tefsir, ilk iki yüzyılda sade ve basit iken zaman ilerledikçe doğal olarak çeşitlenme gözlenmiştir. Çeşitlenme sadece metodolojik değil müfessirlerin ilim anlayışı, Kur'an tasavvuru ve yorum kavrayışı bakımından meydana gelmiştir. Böyle bir olgunun tezahüründe tek başına insani faktör yeterli değildir. Dini-sosyal yapının teşekkülü ve sürekli değişimi; eğitim, ilim ve fikrin ilerlemesi; coğrafya ve demografinin değişmesi gibi etkenler de hesaba katılmalıdır. Burada sadece faktörlere işaret etmekle yetiniyor, bu cepheden bakınca tefsir alanına ilk sırada giren fikhî, kelâmî, tasavvufî ve felsefî tefsir girişimlerine kısaca değiniyoruz.

Fikhî tefsir ya da ahkâm tefsiri kapsamına giren tefsirler genellikle *Ahkâmu'l-Kur'an* adıyla telif edilmiştir. Bunların her biri müellifin mezhebînin anlayış ve usulü doğrultusunda yazılmıştır. Çağımızda genel tefsirleri, kendi içinde mezhebî kategorilere ayırmak adet olmuştur. Tartışmasına girmeden bu taksim in isabetli olmadığına işaret etmekle yetineceğim. Kanaatimizce asıl mezhebî tefsir, mezhep fakihlerinin *Ahkâmu'l-Kur'an* adıyla yazdıkları tefsirlerdir, buna kısmi kelâmî tefsirleri de ekleyebiliriz. Ehl-i sünnet çatısı altında toplanan amelî mezheplerin her birine mensup bilginler özel fikhî tefsirler yazmışlardır. Ebû Cafer et-Tahâvî (öl. 321/933) ve Ebû Bekr el-Cassâs (öl. 370/995) Hanefî Mezhebînin bu alandaki öncüleridir (Güngör, 1989, 27 vd.). İmam Şâfiî'nin (öl. 204/819) görüşlerini cem ederek *Ahkâmu'l-Kur'an* adıyla tertip eden İbn Fûrek'in talebesi Beyhakî (öl. 458/1066) büyük bir şevkle eserini tamamlamış, Ebu'l-Hasen İlkiyâ el-Herrâsî (öl. 504/1110) ise kendi ilmi birikimiyle bu mezhebînin ahkâm tefsirini yazmıştır. Ebû Ya'la Ferrâ (öl. 458/1066) *Ahkâmu'l-Kur'an* adlı eserinde Hanbelî bakış açısıyla hüküm ayetlerini tefsir etmiştir. Ebû Muhammed Kasım b. Asbağ el-Kurtubî (öl. 340/951), Ebu'l-Fadl Bekr el-Kuşeyrî (öl. 344/955), İbn Ebû Zemenîn (öl. 399/1008), Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (öl. 543/1148) ise Maliki mezhebînde *Ahkâmu'l-Kur'an* müelliflerinin öncüleridir. Zahirî mezhebîni ise *Ahkâmü'l-Kur'an* ve *Kitâbu nakzi (b'azi) mâ hâlefe fihîş-Şâfi'î el-irâkıyyîn fi ahkâmi'l-Kur'an* eserleriyle Ebû'l-Hasan Ali b. Mûsâ el-Kummî (öl. 305/917) ile Ebü'l-Hasan Abdullah İbnü'l-Muğallis (öl. 325/936) temsil etmiştir. Bunların her birinde mezhebî paradigma ve usul egemen olduğundan farklı görüşler, şahsi hüküm istinbatları elbette bulunacaktır (Su'ûd b. Abdullah el-Funeysân, 1997, 263 vd.). Ayrıca Mâtürîdî, Mâverdi ve sünni temayüldeki diğer müelliflerin tefsirlerinde ayetlerin fikhî izahına yer verdiklerini hatırlamak gerekir. Fikhî izahlarda ahkamda netliğe ulaşmak, müslüman toplumun hukuk ihtiyacını karşılamak gibi hususlar hedeflenmiştir. Şii müellifler bu alandaki tefsirleri sonraki yüzyıllarda yazacaklardır, şimdilik yazdıkları genel tefsirlerdeki ahkâm ayetlerinin yorumlarıyla yetinmişlerdir.

Mezhebî sâikle ayetlerin tefsiri ve dolaylı olarak mezhebî etkilerin tefsire nüfuzu 4.-5. asırda daha belirgindir. Yukarıda verdiğimiz örneklerin de gösterdiği gibi, Mu'tezile Kur'an'ın dil ve fikir bakımından inceliklerine ve mahiyetine odaklanıp bu uğurda tefsirler ve özel eserler yazarken, Şii alimler genel tefsir yazmayı tercih etmişlerdir. Mezhebî ve siyasi

etkilerin bu devirde tefsire kelâm nokta-i nazarından yansımalarının en belirgin örneklerini Mu'tezilî alimlerde görmekteyiz. Bağdat Mu'tezilesi imamı Ka'bi'nin (Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Ka'bi el-Belhî) (öl. 319/931) *et-Tefsîrû'l-kebîr* adıyla geniş bir tefsir yazdığı söylenir. Genel bir tefsir olduğu anlaşılan bu eser, şayet elde olsaydı, Mâtüridî'nin tefsirinde ona yönelttiği eleştiriler bağlamında iyi bir mukayese imkanına kavuşmuş olacaktık. Tefsirinin tamamına ulaşamayınca onun yerine kendisine ait rivayetlerden bir derlemeyle *Tefsîru Ebi'l- Kâsım el-Ka'bi el-Belhî* (thk. Hıdır Muhammed Nebhâ, 2007) adı altında kısmi tefsiri yayınlanmıştır. Bunların da Mu'tezilî'nin hassas olduğu konulardaki ayetlerin tefsirinden ibaret bulunduğunu söylemeye gerek yoktur. Aynı durum Ebu'l-Hasan Ali b. İsa Rummânî el-Bağdadî'nin (öl. 384/994) *Tefsîru Ebi'l-Hasan er-Rummânî: el-Câmi' li-'ilmi'l-Kur'an* adıyla yayınlanan (thk. Hıdır Muhammed Nebhâ, 1428/2007) tefsiri için de geçerlidir. Onun Kur'an'ın dil yönüyle ilgili esaslı kitaplara imza attığını da bilmekteyiz. Kâdî Abdülcebbar (öl. 415/1024) *Müteşâbihü'l-Kur'an* ve *Tenzihü'l-Kur'an 'ani'l-metâ'in* adlı iki eserinde, ahkâm tefsirlerine benzer bir biçimde kelâmî mevzularla ilişkili gördüğü ve tefsir edilmesi gerektiğini düşündüğü ayetleri ele almış, Mu'tezilî yaklaşımı çok net bir şekilde sergilemiştir (Zehebî, 1396/1976, 1/368 vd.; Cerrahoğlu, 198; 1/307-321; Bilgin, 1991, 54-251).

Tefsirde tasavvufî yönelişlere baktığımızda, bu anlayışa özel metot ve muhtevayla en klasik tefsirlerin yazıldığını görmekteyiz. İbn Atâ (Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Sehl b. Ata Edemî (öl. 309/921) yer yer ayetleri tefsir etmişse de kapsamlı bir tefsir yazmak nasip olmamıştır. Kendisine ait yorumların toplandığı bir risale yayınlanmıştır (Gürer, 2017). Muhammed b. Musa el-Vâsîtî (öl. 331/942) az da olsa bu meslekte behresi bulunan birisidir (Ateş, 1998, 63-94). Ebu Nasr Abdullah b. Ali es-Serrâc et-Tûsî (öl. 378/988) de *el-Lüma' fi't-tasavvuf*, Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed el-Buhârî el-Kelâbâzî (öl. 380/990) *et-Ta'arruf*, Ebû Tâlib el-Mekki (öl. 386/996) *Ķûtü'l-kulüb*, Hucvîrî (öl. 465/1072 t.) *Keşfü'l-maḥcûb* adlı eserlerinde tasavvufî bakış açısıyla ayetlerin sûfi izahlarını yapmışlardır. Fakat Sülemî (öl. 412/1021) (*Haḳâiku't-tefsîr*) ve İbn Fûrek'in talebesi Kuşeyrî'nin (öl. 465/1072) (*Letâifu'l-işârât*) tefsirleri, sûfi kesimlerin hâlâ başucu kitabıdır. 5. yüzyılda yazılan bu iki eseri, genel tefsir gurubuna dahil ediyoruz. Her ikisi de dirayet tarzında olup rivayet malzemesini de kullanmıştır.

Felsefi tefsir ürünlerinin son derece az olduğunu söylemeye gerek bile yoktur. 4. yüzyılın gizemli grubu İhvân-ı Safâ, bir tefsir yazmadı, ancak risalelerinde tasavvuftaki zâhir-bâtın ayrımını kabul ettikleri gibi, Kur'an'ı tenzil-te'vil ayrımına da tabi tutmuşlardır. Metinleri anlama bakımından ise insanları, avam, alimler ve havâs diye üçe ayırmışlardır. Havâs kendileridir. Dinin ve Kur'an'ın bânın manasını ancak havâs anlayabilir, onun te'vilini ancak havâs bilir. Başka bir kategoriye göre ise sekiz grup insan vardır ve sekizinci grup vahiyyle gelen bilgileri te'vil eder, dinin bânini yönlerini bilir (İhvân-ı Safâ, 2006, 1/323-328). Onlar bazen görüşlerini desteklemek bazen de bir fikri izah etmek maksadıyla bolca ayet ve hadis kullanmışlardır; Cennet, Cehennem, Şeytan gibi konular hakkındaki ayetlere genellikle mecazi ve sembolik anlamlar vermişlerdir. Bu tür yaklaşımları sebebiyle bânini kategorisine alınmıştır (Öztürk, 2005, 117-135). En özel metotla yazılan ve 'felsefi tefsir' tanımı altına girebilecek ilk ve gerçek örnekler İbn Sina'ya (öl. 428/1036) aittir. O İhlas, Muavvizeteyn ve A'lâ sureleri ile bazı ayetleri (24 Nûr 35; 41 Fussilet 11) tefsir etmiş, ayrıca diğer eserlerinde birçok ayete yer vermiştir. Ona göre Kur'an'la felsefi çaba arasında bir zıtlık yoktur. Kur'an anlayışında hakikat-mecaz ayrımını o da yapar. O, Kur'an dilinin teşbihi dolayısıyla mecazî, işârî, sembolik ve simgesel niteliğe sahip olduğunu, bu tür ifadelerin seçkinler tarafından çözülebileceğini düşünür. Ayetlerde mecazî kabul etmekle beraber dinin ibadet ve ahlak gibi zahiri yönünün ihmal edilmemesi gereğini vurgulamıştır, yani salt bir bânini ya da mecazi yaklaşıma sahip değildir. Yaratılış konuları, arş, kürsi gibi semavî kavramlar, ahiretle ilgili konular müteşabihtir, te'vil edilmelidir (Alper, 2000, 205-212; Okumuş, 2003, 74-86, 98-194; Hüseyin Nasr, 2003, 110-112; Güney, 2008, 27 vd.; Okumuş, 2014, 157-194).

Bu başlık altında değindiğimiz eserlerin her biri özel metot ve muhtevayla kaleme alınmıştır, dolayısıyla ileri tetkiklere ihtiyaç duymaktadır. Zaten bir kısmı hakkında bu çeşit araştırmalar yapılmıştır, yapılmaya devam edecektir.

961-976 tarihleri arasında hüküm sürmüş Sâmânî hükümdarı Mansur b. Nuh'un isteğiyle bir heyetin yaptığı Farsça-Türkçe Kur'an tercümesini bu devre özel, tefsir tarihinde de ilk çalışma olarak not edelim. Heyet 345/956 tarihinde ve büyük ihtimalle Buhara'da Kur'an'ın tamamını Farsça'ya çevirdi. Mealde Muhammed b. Cerîr Taberî'nin *Câmi' u'l-beyân* tefsirinin

özetine de yer verildi. Bu tercümenin iki yazması günümüze ulaşmış olup, bunlar İstanbul Ayasofya (nr 27) ve Dresden (nr 22) kütüphanelerindedir. Meal 1941 ve 1961 yılında Tahran'da *Terceme-i tefsîr-i Taberî* (ed. Habib Na'maî, 1339/1961) basılmıştır.

3. Tefsire Destek Sağlayan Yan Ürünler

İlim tek taraflı gelişmez, belki onun kadar değerli olup ona kaynak ve destek sağlayan diğer çalışmalardır. Bu tespit çerçevesinde tefsir ilmine baktığımızda dilbilim çalışmalarının tefsirin ilk ve en sağlam destekçisi haline geldiğini görürüz. İlgi alanımıza giren zaman aralığında, 4. yüzyıl Kur'an'ın anlaşılmasında yorumun şekillenmesi ve yoruma yarayacak bilgilerin derlenmesine zemin olmuş, 5. yüzyıl ise genel tefsirler yanında Kur'an'ın dil ve edebi yönü, yani bir varlık olarak edebi vasıfları hakkında büyük bir adım daha atılarak bir önceki yüzyıldan miras kalan dil-edebiyat nosyonunu tamamlamıştır diyebiliriz. Müslümanlar bilim, kültür ve sanat alanında Kur'an'ı devre dışı bırakmamışlar, onunla çalışmalarında irtibat kurmuşlar ya da onun hakkındaki araştırmalarını sürdürmüşler, sürekli yeni bilgi ve bulgulara ulaşmaya çalışmışlardır. Bunda ister ilmi, ister siyasi, ister dini-sosyal etkenler olsun fark etmez. Özellikle Kur'an'ın dil yönünün tahlili ve mananın netleştirilmesinde en güçlü yardımcı elemanlar kabul edilen dilbilim ağırlıklı tefsirler ile sözlük tarzı çalışmalar bu bağlamda ilk anılacak olanlardır. Sahabe zamanından itibaren ayetlerin açıklamasında dil imkanlarının kullanıldığını, bunun tâbiîn ve sonrakilerde daha ileri seviyeye çıktığını, nihayet 3. yüzyılda dilbilimsel tefsirin zirveye ulaştığını biliyoruz. Dilbilimsel tefsir çalışmaları bu devirde de *Me'âni'l-Ḳur'ân*, *Mecâzu'l-Ḳur'ân* gibi adlarla yazılmaya devam etmiştir. Bunlarda hem kelime, ifade ve deyimlerin anlamı, hem de cümle yapılarına ilişkin geniş açıklamalar bulunmaktadır. Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn (öl. 311/923), *Tefsîru'l-garîb*, Zeccâc (öl. 311/923) *Me'âni'l-Ḳur'ân ve i'râbuhu*, İbn Keysân (öl. 320/932), *Me'âni'l-Ḳur'ân* (Dâvûdî, 1429/2008, 1/48), Ebû Cafer en-Nehhâs (öl. 338/950) *Me'âni'l-Ḳur'ân ve i'râbu'l-Ḳur'ân*, İbn Hâleveyh (Ebû Abdullah b. Hüseyin b. Ahmed) (öl. 370/974), *i'râbu selâsîne sûre mine'l-Ḳur'ân* ya da *et-Tarîkıyye ve i'râbu âyât mine'l-Ḳur'ân* (Kahire: 1941/1360), Ahmed Talemenkî, *el-Beyân fî i'râbi'l-Ḳur'ân* ve Mekki b. Ebû Tâlib el-Kaysî, *Müşkilü i'râbi'l-Ḳur'ân* (thk. Hatim Salih ed-Damin, 1984) bunların başlıcalarıdır.

Konuya verdiği önem bakımından İbn Fûrek'i biraz ayrıntılı anlatabiliriz. Horasan'ın görkemli alimi İbn Fûrek'in (Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Fûrek el-İsfahânî) (öl. 406/1015) Eşarî kelamının sistemleşmesine mesai harcarken şahsi görüşleri ve yeri geldiğinde de Mezhebinin bakış açısına göre te'viller yaptığı *Tefsîru'l-Ḳur'ân* (*Me'âni'l-Ḳur'ân*) adlı kitabını yazmayı ihmal etmediğine tanık olmaktadır. O, aynı zamanda Kerrâmiye'ye karşı amansız mücadelesinin bedelini, onlar tarafından zehirlenerek hayatıyla ödemiştir. Bu tefsirin Mü'minûn-Nâs surelerini içeren kısmı günümüze gelebilmiş, yazması Feyzullah Efendi Kütüphanesi'nde korunmaktadır. İbnü'l-Arabî, bu tefsiri Şam ziyareti sırasında okuduğunu belirterek şunları söyler: "Hacmi en az ama ilmi en çok, hakikati en güzel şekilde anlatan kitaptır. O Ebu'l-Hasen (el-Eşarî'nin) derlediği *el-Muḥtezen* adlı kitaptan güzellikler barındırmaktadır." (İbnü'l-Arabî, 1406/1989: 456). İbnü'l-Arabî'nin bu değerlendirmesini dikkate alarak diyebiliriz ki İbn Fûrek Ebu'l-Hasen el-Eşarî'nin bazı konulardaki fikirlerini aynen olmasa da manen bu tefsire yansıtmıştır. İbn Fûrek'in tefsirinin günümüze ulaşan kısmı yazmasından hareketle tefsir anlayışı hakkında bir şeyler söylemek mümkündür. Tefsirinde 'az rivayet çok dirayet' tarzını benimseyen müfessir, genel olarak tefsirde ayetleri kendince tespit ettiği birkaç ayetlik gruplara ayırarak, bazen de bir sûreyi tek 'mesele' halinde ele almış ve 'soru-cevap' tarzını kullanmıştır. Önce 'mesele' başlığı altında ayetlerdeki kelime veya ifadeler hakkında 'furkân nedir, halku külli şey'in manası nedir? (Furkân 1-2), peygamber muttaki olduğu halde ona 'muttaki ol!' (Ahzâb 1) emrinin anlamı nedir?', 'Kur'an'ın hakîm diye nitelenmesinin manası nedir?', 'nefs ile rûh arasındaki fark nedir?' (Zümer 56), 'neden kulun Allah'tan başkasının adına yemin etmesi caiz değilken Allah başkası adına yemin eder?' (Naziât 1), 'ibadet kelimesinin peş peşe tekrar etmesinin sebebi nedir?' (Kâfirûn suresi) gibi birkaç soru sıralar sonra cevaplarına geçer. 'Eğer sorarsan...' kalıbındaki farazi sorular, bu tarz tefsirde bilinmekte ve farklı versiyonları ile işletilmekteydi, o ise bunu daha sürdürülebilir bir şekilde kullanmıştır. Cevaplarında önce kendisi anlamı verir, açıklamayı yapar, kelimenin bağlamda kazandığı/kullanıldığı anlamı belirtir, zaman zaman şiir nakleder, dil kuralları ve vechesinden cümlelerin durumunu tespit eder. Anlam ve gramer çözümlerini müşkil ifadelerin çözümünde ve mübhemlerin aydınlatılmasında daha etkin bir şekilde kullanır. Sebeb-i nüzul varsa zikreder, kıraatlere değinir. Ayetlerin

açıklamasına destek için başka ayet zikreder. Yeri geldikçe başkalarının açıklamalarına yer verir. Bunlar sahabe ve sonrakilerin açıklamaları olabilir. Açıklamalar uzadığında bazen hadisler de nakleder. Rivayetleri kaynaklarından aldığı için onların senetlerini kaydetmemiştir. Birçok ayeti tefsir etmemiştir. Bu yüzden her ne kadar bu eseri genel tefsirler arasında sayılsa da İbn Hallikân'ın belirttiği gibi o *Me'âni'l-Kur'an* (İbn Hallikân, 1978, 4/272) sınıfında sayılmayı daha fazla hak etmiştir. Bu metot ve muhtevasıyla *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Kerim* sonraki âlimler tarafından müracaat kaynağı yapılmıştır. Endülüslü büyük müfessir İbn Atiyye, *el-Muḥarrerü'l-vecîz*'in pek çok yerinde İbn Fûrek'in yorumlarına yer vermiştir. Yine Seâlibî, Mâverdî, İbn Kesir, Şevkanî, Kurtubî, Âlûsî, Sa'lebi, Suyûtî ve Zerkeşî onun görüşlerine önem vermiştir (Bilmen, 1073, 1/400; Âdil Nüveyhiz, 1409/1988, 514-515; İbn Fûrek, 2009/1430, 46-52; Arslan, 2013, 17-24, 47-147).

Kur'an'ın dili ve kelime anlamlarıyla ilgilenen sözlük tarzı çalışmalara gelince ulûmu'l-Kur'an'ın alt dallarından en çok eserin bu dalda yazıldığı anlaşılmaktadır. Ebû Bekr b. Düreyd (öl. 321/933) *Garîbü'l-Kur'an*, Ahmed b. Sehl Ebû Zeyd el-Belhî (öl. 322/933) *Mâ uḡlika min garîbi'l-Kur'an / Garîbü'l-Kur'an*, Niftaveyh (Ebû Abdullâh İbrâhîm b. Muhammed b. Araf b. Süleymân el-Vâsîtî) (öl. 323/935) *Emsâlu'l-Kur'an, İ'râbu'l-Kur'an, Garîbü'l-Kur'an, er-Redd 'alâ men ḡale bi ḡalki'l-Kur'an* (Ahmed Halil, 1373/1954, 68), Ebû Zeyd el-Belhî (öl. 322/934) *Ḳavâriü'l-Kur'an, Garîbü'l-Kur'an, Nazmu'l-Kur'an*, Ebû Bekir Muhammed İbnü'l-Enbârî (öl. 328/940) *el-Müşkil fi me'âni'l-Kur'an, Risâle fi'l-müşkil, Kitâbü'l-müşkil fi me'âni'l-Kur'an*, Ebû Bekr Muhammed b. Azîz/Uzeyz es-Sicistanî (öl. 330/941) *Tefsîru garîbi'l-Kur'an* ya da *Nüzhetü'l-kulûb fi tefsîri garîbi'l-Kur'an*, Ebu'l-Hasen el-Arûzî (öl. 336/947) *Garîbü'l-Kur'an*, Ahmed b. Kâmil (öl. 350/961) *Garîbü'l-Kur'an, Kitâbü't-takrîb fi keşfi'l-garîb*, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Rüstem b. Yazdiyâr et-Taberî (öl. 350/961) *Garîbü'l-Kur'an*, Muhammed b. el-Hasen en-Nakkâş (öl. 351/962) *el-İşâre fi garîbi'l-Kur'an* (İbn Nedîm, 1391/1971: 1/36), Rummânî (öl. 384/994) *Garîbü'l-Kur'an* (Dâvûdî, 1429/2008, 1/371), Ahmed b. Muhammed Herevî (öl. 401/1011) *Kitâbü'l-garîbeyn fi'l-Kur'an ve'l-Hadîs*, Mekki b. Ebû Tâlib el-Kaysî, *Tefsîru'l-müşkil min garîbi'l-Kur'ani'l-'azîm 'ale'l-İcâz ve'l-iḡtisâr* (thk. Hüda et-Tavil el-Maraşlı, Dârü'n-nürü'l-İslâmî, 1. baskı, 1408/1988), Dâmegânî (öl. 478/1085) *Kâmûsu'l-Kur'an*. İsmi

verdiğimiz her bir eser Kur'an'ın dili ve sözlüğüne dair kültürün tekamülüne bir tuğla olabilmiştir. Çok yönlü büyük alim Râgıb İsfahânî, ilim aleminde derin yankılar uyandıran *el-Müfredât* adıyla muhalled bir Kur'an sözlüğü telif ederek bu alanın tefsir mirasının üst sıralarına yerleşmiştir. Ebu'n-Nasr Ahmed es-Semerkindî el-Haddâdî (öl. 400/1010) *el-Medhal li 'ilmi tefsiri Kitâbillâhi Te'âlâ* adlı kitabıyla (thk. Safvan Adnan Dâvûdî, Dimaşk - Beyrut: Dârü'l-Kalem - Dârü'l-'Ulum, 1988/1408) tefsirde yanlış yorumları reddetmeye çalışmış, bir de garîbü'l-Kur'an ve Kur'an nahvine dair *el-Muzîh fi't-tefsir* diğer adıyla *el-Muzîh li-'ilmi'l-Kur'an* (thk. Safvan Adnan Dâvûdî, 1988/1408) eserini yazmıştır (Çetin, 1996, 14/553-554).

Arap dili mevzusu açılmışken, bu dönemde genel sözlük yazmış olan müelliflerin ulûmu'l-Kur'an'a dolayısıyla Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanmasına pek manidar katkılarını göz ardı edemeyiz. Örneğin Muhammed b. Ahmed el-Ezherî el-Herevî (öl. 370/980), *Tehzîbü'l-lüga*'da bu çerçevede oldukça zengin bilgi ve değerlendirmelere yer vermiştir. Ayrıca o ulûmu'l-Kur'an'ın çeşitli dallarıyla ilgili de kitaplar yazmıştır (Karagöz, 2019, 121-128, 173 vd.). Onun çağdaşı diğer sözlüklerde de benzer durum tespit edilmiştir. Buna göre tefsir ve sözlükbilim karşılıklı bilgi paylaşımını devam ettirmiştir (Uzun, 2019, 84 vd.).

Kur'an'ın dil bakımından yüceliği ve etkileyciliğini inceleyen çalışmalar, aynı zamanda onun otantikliği ve sağlam yolla sonraki kuşaklara intikaliyle de ilgilenmiştir. Bahse konu mevzulara Ebu Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî (öl. 388/998) *Beyânu i'câzi'l-Kur'an* (thk. Yusuf Abdullah Uleyvî, 2018/1439) isimli eseriyle mütevazı katkı sunmuştur (nşr. Muhammed Halefullah, Muhammed Zağlül Sellâm 1955, 17-104). Büyük alim Bâkillânî (öl. 403/1013) *el-İntisâr*'da aşırı Şii çevrelerin Kur'an'ın sıhhatine yönelik şüphe ve iddialarını reddederken, *İ'câzu'l-Kur'an* ile de Ehl-i sünnetin bu konudaki bakış açısını netleştirmeye çalışmıştır. Şii ve Mu'tezilî kanadın Kur'an'ın dilinin incelenmesine harcadığı mesai herhalde çok daha büyüktür. İlk saflarda yer alan Rummânî *en-Nüket fi i'câzi'l-Kur'an* (1934) ile öncülük yaparken Şerîf Radî (öl. 406/1015) de Kur'an'ın edebi mecâzları alanında (*Telhîsu'l-beyân fi ('an) mecâzâti'l-Kur'an*) ilk kitabıyla (es-Sağır, ts., 29) çığır açmıştır. Kur'an'ın muazzam dil yapısı (*i'câz*) üzerine Nazzâm'ın (öl. 226/840) geliştirdiği sarfe nazariyesi bu defa Şerîf Murtazâ'nın (öl. 436/1044) *el-Mudîh 'an ciheti i'câzi'l-Kur'an* eserinde son

şeklini almıştır. Abdulkâhir Cürcânî (öl. 472/1079) *Delâilü'l-i'câz* eserinde nazm teorisi ile Kur'an i'câzının ikinci teorisinin kurucusu olmayı başarmıştır. Böylece o Bâkillânî'nin giriş yaptığı mevzuyu kemale erdirmiştir. Şair ve edib Bündar İbn Nâkiyâ (öl. 485/1092) da ilmini Kur'an'ın teşbihi ifadelerini açıklama sadedinde kullanmıştır. Bütün bunlar dilbilimsel tefsirin adeta kendi içinde şubelere ayrılması gibidir. Bu çalışmaların sonucunda şunu demek mümkündür: Kur'an'ı anlama ve yorumlamada rivayet ve dirayet yanında onun dil yapısının çözülmesi yani dil, edebiyat ve belâğat kurallarını işleterek manayı tespit etme, doğrudan metnin kendisine yönelme, onun içine girme ve dil inceliklerini ortaya çıkarma tefsirin vazgeçilmez unsurudur.

Diğer ulûmu'l-Kur'an dallarına gelince, Abdullah b. el-Hüseyn b. Kasım er-Ressî (öl. 310/922) *en-Nâsih ve'l-mensûh mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Ebû Bekir el-Enbârî (öl. 328/940) *en-Nâsih ve'l-mensûh*, Ebû Cafer en-Nehhâs (öl. 338/949), *Kitâbu nâsihi'l-Kur'ân ve mensûhihi*, Hibetullah b. Selâme (öl. 410/1019) *en-Nâsih ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Abdulkâhir Bağdadî (öl. 429/1037) *en-Nâsih ve'l-mensûh*, Mekki b. Ebû Tâlib el-Kaysî, *el-İdâh li nâsihi'l-Kur'ân ve mensûhihi ve ma'rifeti usûlihi ve ihtilâfun'n-nâsi fihi* (1986) ve İbn Hazm (öl. 456/1064), *Risâle fi'n-nâsih ve'l-mensûh* adlı eserlerinde neshi anlatmışlardır. Abdurrahman b. Muhammed İbn Mutarrif el-Endelüsî'nin (öl. 402/1011) *el-Kâsas ve'l-esbâb elletî nezele min eclihâ el-Kur'ânu* adıyla iki konuyu bir arada ele aldığını, Vâhidî Nisâbü'rî'nin (öl. 468/1076) de alanının en kapsamlı *Esbâbu'n-nüzûl*'ünü yazdığını, bu kitabın yazdığı tefsirinden daha meşhur olduğunu görüyoruz. Muhkem-müteşâbih ayrımı erken devirlerde yapılmıştı. Bu devirde söz konusu ayrımın mahiyeti ve ilgili ayetlerin yorumuna dair ilk ciddi eserler Ahmed b. İbrahim el-Gırnati el-Endülüsî (öl. 430/1038) (*Milâku't-te'vili'l-kati' bi-zevi'l-ilhâdi ve't-t'atîl fi tevcîhi'l-müteşâbihi'l-lafzî min âyi't-tenzîl*), Râgıb İsfahânî (*Dürretu't-te'vîl fi müteşâbihi't-tenzîl*) ve Burhânuddîn el-Kirmânî'nin (öl. 500/1106) (*el-Hakîm et-Tirmizî* (öl. 320/932) *el-Emsâl mine'l-Kitâb ve's-Sünne* adlı eserinde Kur'an'ın temsillerini, İbnü'l-Münâdi (öl. 336/947) de *Müteşâbihu'l-Kur'âni'l-'Azîm* ismini verdiği kitabında müteşâbihler i yazmıştır.

Tefsir yapmaya yardımcı dağınık vaziyetteki bilgilerin ulûmu'l-Kur'an' adı altında derlenmesiyle, tefsir yapmanın ilkelerinin dolayısıyla tefsir

usulüne yarayacak esasların temelinin de bu asırda atılmaya başlandığı söylenebilir. Yüzyılın sonunda Muhammed el-Udfuvî (öl. 388/998) yazdığı tefsirde sadece ayetlerin yorumuyla yetinmemiş aynı zamanda ulûmu'l-Kur'ân'a da genişçe yer vermiştir (Mertoğlu, 201, 51-112). İbn Habîb en-Nisâbûrî (öl. 406/1016), *Kitâbü't-tenzîl ve tertîbuhû* (*Kitâbü't-tenbîh 'alâ fağli 'ulûmi'l-Kur'ân*) adlı dar çerçeveli bir eser ortaya koymuştur. Ebû Bekr İbnu'l-Arabî *Kânûnu't-te'vîl fi't-tefsîr* (veya *Kânûnu't-te'vîl*) adlı geniş çaplı eseri ve İmam Gazzâlî *Kânûnü'l-küllî fi't-te'vîl* (1940/1359) adlı küçük risalesi ile usule dair bazı esaslar (İbrahim İbn Hasan, 1993, 419) üzerine eğilmişlerdir.

Ehemmiyet verilen konulardan birisi de Kur'an kıraatidir ve bu konudaki temel eserlerin bu devirde yazıldığını söylersek yanılmamış oluruz. Özetle İbn Mücâhid (öl. 324/936), *Kitâbu's-seb'a fi'l-kırâat*, Ebû Bekr Muhammed İbnü'l-Enbârî (öl. 328/940) *er-Red 'alâ men hâlefe Muşâfe Osmân, er-Red 'ale'l-mülhidîn fi'l-Kur'ân*, Muhammed Ezherî 'İlelü'l-kırâat (ya da *Kitâbü me'âni'l-kırâat*), İbn Hâleveyh, *el-Hucce fi'l-kırâati's-seb'a ve Muhtaşar fi şevâzî'l-Kur'ân min kitâbi'l-bedi' li'bni Hâleveyh* (thk. Gott-helf Bergsträbers, el-Verrak li'n-neşr, 2012), Ebû Ali Hasan b. Ahmed Said el-Fârisî (öl. 377/987) *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a*, İbn Mihrân en-Nisâbûrî (öl. 381/992) kıraat sayısını ona çıkaran *el-Gâye fi'l-kırâati'l-aşr* adlı eseri, Ahmed b. Kâmil (öl. 350/961) *Kitâbü'l-kırâat*'ı, Ahmed Haddâdî *Gunye fi kırâati's-seb'a*, Ebû Âmir ed-Dânî (öl. 444/1053) *Câmi'u'l-beyân fi'l-kırâati's-seb'a*, *et-Teysîr fi'l-kırâati's-seb'a* adlı eserlerini kıraatin hizmetine adanmışlardır. Kur'an tarihi ve kıraatini yakından ilgilendiren Kur'an'ın yazımı hakkında İbn Ebû Davud es-Sicistânî (öl. 316/928) *Kitâbu'l-meşâhif*, Ebû Âmir ed-Dânî ise *el-Muḥkem fi naqđi'l-meşâhif*, *el-Mukni' fi ma'rifeti merşūmi meşâhifi ehli'l-emşâr* adlı kitaplarını telif etmiştir. İbn Miskem el-Attâr (öl. 351/962), İbn Şenebûz (öl. 328/939), Ebu'l-Ferec Muhammed eş-Şenebûzî (öl. 388/998), Ebû Bekr Muhammed en-Nakkâş, Ebû Bekir Muhammed İbnü'l-Enbârî (*İdâhu'l-vakf ve'l-ibtidâ*), Ebû Cafer en-Nehhâs (*el-Ḳat' ve'l-i'tinâf*), İbn Evs el-Mukrî (öl. 341/952) (*el-Vakf ve'l-ibtidâ*) kervana birer eserle, Mekki b. Ebû Tâlib el-Kaysî de *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâat* (Dimeşk: 1978); *el-Keşf 'an vucūhi'l-kırâat* (thk. Muhyiddin Ramadan, 1984) ve *er-Ri'âye li tecvīdi'l-kırâa ve tahkiki lafzi't-tilâve* (thk. Ahmed Hasen Ferhat, 1984) adlı üç eseriyle katılmıştır.

Sonuç

Bu çalışmamızda bahsettiğimiz gelişmeler ışığında hicri 4. ve 5. yüzyılın tefsirin inkişaf ve olgunluk dönemini temsil ettiğini, bu yüzden 4-5. asrı, tefsirin kaderinin belirlendiği devir ve ayrıca 'gerçek tefsir asrı' diye nitelemek uygun olacaktır. 3. yüzyılın ikinci yarısında başlayıp 4. yüzyıla uzanan bir zaman diliminde yazılmış tefsirler artık ilk klasik tefsirler adıyla anılmayı hak etmiştir. Her ne kadar bu tarihi kesitte üretilen tefsir ilmi sahasına giren birçok eser gün yüzüne çıkarılmamış veya günümüze gelememişse de elde olanlardan bu dönemin tefsir tarihi için anlamı ve tefsir ilmine getirdikleri götürdükleri hakkında karar verebilecek malzemeye sahibiz. İlgili alanımıza giren tarih aralığında kendisini andıklarımızın dışında tefsirinden veya tefsirle ilgili eserinden bahsedilen birçok alim vardır. Bunların bir kısmı günümüze ulaşmamış bir kısmı da kütüphane raflarında gün yüzüne çıkmayı beklemektedir. Onların üzerinde yapılacak tetkiklerin buradaki genel kanaati değiştirmeyeceğini düşünüyoruz.

Öte yandan tefsiri kendi içinde ayırmış olduğumuz üç tefsir tarzından ilki (salt rivayet) zamanla zayıflamış ve neredeyse terkedilmiştir. Bu zaten sürdürülebilir bir tefsir tarzı değildir. Çünkü ilk devir malzemesi toplanmış ve ayetlerle ilişki kurulabilecek rivayetler tasnif edilmiştir. İkincisi (rivayet-dirayet ortaklığı ya da rivayet ağırlığı) ise rivayet tarafı zayıflamakla birlikte devam etmiştir. Üçüncü tarz tefsir (salt dirayet ya da dirayet ağırlıklı) en güçlü damar olarak yaşamaya devam etmiştir, etmektedir. Belki bu iki tarz için şunu söyleyebiliriz: Bazı salt dirayet tefsirleri rivayete daha fazla yer vererek, rivayet-dirayet ortaklığını benimseyen tefsirler de dirayet tarafını çoğaltarak birbirine yaklaşmıştır. Günümüze doğru gelindikçe çok nadir de olsa rivayeti tamamen devre dışı bırakanlar zuhur etmeye başlamıştır. Kısmi tefsir ürünleri elbette varlığını devam ettirmiştir. Buna âyet ve sûre tefsirleri, bir konuya ilişkin tefsirler eklenecektir. Dilbilimsel tefsir çalışmaları eski gücünü kaybedecek belağat, i'câz gibi başka biçimlere yönelecektir. Ulûmu'l-Kur'an ise büyük atılımlara gebedir, ilerleyen zamanda tefsir usulü ile birlikte daha özgün ürünler verilmeye devam edecektir.

Kaynaklar

- Âdil Nüveyhiz. *Mu'cemu'l-müfessirîn min şadri'l-İslâm hattâ el-'aşri'l-hâdîr*. Beyrut: Müessesetu Nuveyhiz es-Sekâfiyye, 3. Basım, 1409/1988.
- Ahmed Halil, es-Seyyid. *Neş'etü't-tefsîr fi'l-kütübi'l-muqaddese ve'l-Kur'ân*. İskenderiye: 1373/1954.
- Alper, Ömer Mahir. *İslam Felsefesinde Akıl-Vahiy Felsefe Din İlişkisi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000.
- Arslan, Adnan. *İbn Fûrek'in Tefsirdeki Metodu*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Ateş, Süleyman. *İşâri Tefsir Okulu*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998.
- Aydın, Atik. *Taberî'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Aydın, Şükrü. "Ebû Müslim Muhammed Bahr el-İsfahânî ve Tefsiri". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/22* (2012), 137-138.
- Ayoub, Mahmoud. "The Speaking Qur'an and the Silent Qur'an: A Study of the Principles and Development of Imâmî Shī'ī Tafsīr". *Approaches to the History of the Interpretation of the Qur'an*. ed. A. Rippin. 177-198. Oxford: Clarendon Press, 1988.
- Babai, Ali Ekber. *Tefsir Ekolleri*. çev. K. Çamurcu. İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014.
- Bayer, Fatih. *Taberî'nin Tefsir Metodolojisi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Bencebirî, eş-Şeyh Muhammed Tahir. *Neylü's-sâirîn fi tabakâti'l-müfessirîn*. Bencebir- Pakistan: Mektebetü'l-Yemân, 3. Basım, 1421/2000.
- Bilgin, Mustafa. *Tefsirde Mu'tezile Ekolü*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 1991.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi-Tabakâtü'l-Müfessirîn*. İstanbul: 1973.
- Cengiz, Emin. "İbn Ebî Zemenin ve Tefsirdeki Metodu". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (2017), 28-50.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988.
- Çalışkan, İsmail. *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Çelem, Sema, "Haddâdî'nin el-Muvaddih li 'ilmi'l-Kur'an Tefsiri Üzerine", *Diyanet İlmî Dergi*, 56, 283-308.
- Çetin, Abdurrahman. "Haddâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, 14/553-554, 1996.
- Dâvûdî, Şemsüddin Muhammed b. Ali. *Tabakātu'l-müfessirîn*. thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire: 1429/2008.
- Ebu'l-Leys es-Semerkindî. *Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkindî*. thk. Ali Muhammed Muavvid. Beyrut: 1993.

- Funeyşân, Su'ûd b. Abdullah. *İhtilâfu'l-müfessirîn esbâbuhu ve âsâruhu*. Riyad: 1997.
- Gözütok, Şakir. "İslâm Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları: Nişabur Medreseleri". *Türk Dünyası Araştırmaları* 185/Mart-Nisan, 33-64, 2010.
- Güney, Abdullah Faruk. İbn Sina'dan Elmalılı'ya İhlâs Süresi Felsefi Tefsir Geleneği-Bir Varlık İdrakinin Zemini Olarak İhlâs Süresi Tefsiri. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Güngör, Mevlüt. *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kur'ân'ı*. Ankara: Elif Matbaası, 1989.
- Gürer, Betül. İbn Atâ Tefsiri-Gönül Gözüyle Kur'an. İstanbul: H yayınları, 1. Basım, 2017.
- Hâkim el-Cüşemî. *Tehzîb fi't-tefsîr*. thk. Abdurrahman b. Süleyman es-Salimî Kahire. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Mısri - Dâru'l-Kütübi'l-Bennânî, 1. Basım, 1439-1440/2018-2019.
- Hıdır Muhammed, Nebhâ. "Ebû Müslim el-İsfahânî ve Tefsîruhu". *Tefsîru Ebî Müslim b. Bahr el-İsfahânî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 5-26, 1428/2007.
- Hudayrî, Muhammed b. Abdullah b. Ali. *el-İmâmu'l-müfessir İbn Mürdeveyh ve Menhecühü fî tefsîrihi -Muşkârenen me'a eşhuri't-tefâsîri'l-Me'sûr*. İstanbul: Dârü'l-Lübâb, 1. Basım, 1438/2016.
- Hüseyn Nasr, Seyyid. Üç Müslüman Bilge. çev. Ali Ünal. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- İbn Ebî Zemenîn. *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn ve huve muhtaşaru tefsîri Yahya İbn Sellâm*. thk. Muhammed Hasan M. H. İsmail, Ahmed Ferid el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2003.
- İbn Ebî Zemenîn. *Tefsîru'l-Ḳur'ânî'l-'Azîz li'İbn Ebî Zemenîn*. thk. Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe, M. B. Mustafa el-Kenz. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tibaati ve'n-Neşr. 1423/2002.
- İbn Fûrek. *Tefsîru İbn Fûrek (Mu'minûn-Ahżâb)*. thk. Allâl Abdülkadir Bindeviş. Mekke: Câmiätü Ümmi'l-Kurâ. 1430/2009.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâ'iz-zemân*. Beyrut: 1978.
- İbn Nedîm. *el-Fihrist*. thk. Rıza Teceddüd. Tahran: 1391/1971.
- İbn Teymiyye, Takiyüddin Ahmed. *Muḳaddimetün fi Usûli't-tefsîr*. thk. Adnan Zarzûr. Beyrut: 1391/1971.
- İbnü'l-Arabî. *Kânûnu't-te'vîl*. thk. Muhammed Süleymanî. Cidde/Beyrut: 1. Basım, 1406/1989.
- İbnü'l-Münzir. Ebû Bekr Muhammed b. İbrahim en-Nisâbüri. *Kitâbu tefsîri'l-Ḳur'ân*. thk. S'ad b. Muhammed es-S'ad. Medine: Dâru'l-Meâsir li'n-Neşri ve't-Tevzi, 2002/1423.
- İbrahim İbn Hasan İbn Sâlim. *Ḳadiyyetu't-te'vîl fi'l-Ḳur'ânî'l-Kerîm beyne'l-gulâti ve'l-m'utedilîn*. Beyrut: 1993.
- İhvân-ı Safâ. *Resâilu İhvâni's-Şafâ ve Hullânu'l-Vefâ*. Beyrut: Dâru Sâdr, 2006.

- İsfahânî, Ebû Müslim Muhammed b. Bahr. *Tefsîru Ebû Müslim b. Bahr el-İsfahânî* (*Tefsîru Ebî Bekr el-Esamm* ile birlikte). thk. Hıdır Muhammed Nebhâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2007.
- Kara, Osman. "Vahidi ve Tefsirindeki Metodu". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2013), 296-316.
- Karagöz, Mustafa. *Sözlükbilim ve Tefsir-Tehzîbü'l-Lüga*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Kayapınar, Durmuş Ali. *Mekki İbnü Ebi Tâlib el-Kaysi (Asrı, Hayatı ve Eserleri)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 1986.
- Koç, M. Akif. İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri-İbn Ebî Hâtim Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi. Ankara: Kitâbiyât, 2003.
- Koç, M. Akif. *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi -Sa'lebî Tefsirinde Mukatil b. Süleyman Rivayetleri*. Ankara: Kitâbiyât, 2005.
- Maden, Şükrü. "Osmanlılarda el-Keşşâf ve Envâru't-tenzil Haşiyeleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18, 241-273, 2011.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kaffal eş-Şaşi'de Kur'an Yorum Anlayışı*. Ankara: OTTO Yayınları, 2016.
- Mâturîdî, Ebû Mansur. *Tê vilâtü'l-Ḳur'ân*. thk. B. Topaloğlu vd. İstanbul: 2003-2008.
- Mâverîdî, Ebu'l-Hasan Ali. *en-Nüket ve'l-uyûn*. haz. es-Seyyid b. Abdulkasud b. Abdurrahim. Beyrut: ts.
- Mertoğlu, M. Suat. "Ayyâşi, Muhammed b. Mesud". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Ek 1, 152-153, 2016.
- Mertoğlu, M. Suat. "Tefsir Tarihinde Dikkatlerden Kaçan Bir Eser: Udfuvi'nin *el-İstîğnâ fî ulûmi'l-Ḳur'ân* ve Eserin Mukaddimesi ile Fatıha Suresi Tefsirinin İlmî Neşri". *İslam Araştırmaları Dergisi* 25 (2011), 51-112.
- Okumuş, Mesud. "Felsefi Tefsir Bağlamında İbn Sinâ'nın Kur'an Sure ve Ayetlerine Yaklaşımları". *Diyanet İlmî Dergi* 100/1 (2014), 157-194.
- Okumuş, Mesud. *Kur'an'ın Felsefi Okunuşu-İbn Sînâ Örneği*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003.
- Önen, Hacı. *Taberi Tefsirinin Dirayet Boyutu*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Özdeş, Talip. *Mâturîdî'nin Tefsir Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Özmen, Ferihan. *Abdussamed el-Gaznevî ve Tefsîru'l-Ḳur'ânî'l-^cAzîm*. Bursa: Ulu-^cdağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Öztürk, Mustafa. "İhvân-ı Safâ ve Kur'an". *Tefsir Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an'ın Mutezili Yorumu-Ebû Müslim el-İsfahânî Örneği*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Sa'd İbn Muhammed es-Sa'd, "Muḳaddimetü't-Taḫkîk". *Kitâbu tefsîri'l-Ḳur'ân İbnü'l-Münzir*. (2002/1423).

- Sağır, Muhammed Hüseyin Ali. *Mecāzu'l-Ḳur'ān: Ḥasāisuhu'l-fenniyye ve belāğātu'l-'arabiyye*. Beyrut: Dāru'l-Müerrihi'l-'Arabî, ts.
- Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed. *el-Keşf ve'l-beyān*. thk. Ebû Muhammed b. Āşûr. Beyrut: Dāru İhyāi't-Turāsi'l-'Arabî, 1. Basım, 1422/2002.
- Saleh, Walid A. "The Last of the Nishapuri School of Tafsîr: al-Wāhidî and his Significance in the History of Qur'anic Exegesis". *Journal of the American Oriental Society* 2/126 (2006), 223-243.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer. *Tefsîru'l-Ḳur'ān*. thk. Ebû Temîm Yasir b. İbrahim. Riyad: Dāru'l-Vatan, 1418/1997.
- Uzun, Azun. *Hicrî İlk Dört Asırda Tefsîr-Sözlük İlişkisi*. Ankara: A. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Ünsal, Hadiye. "Ebû'l-Hasen el-Vāhidî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsir Tarihindeki Yeri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2013), 136-160.
- Vāhidî, Ebu'l-Hasan. *el-Vasît fi tefsîri'l-mecîd*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcud vd. Beyrut: Dāru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1415/1995.
- Vāhidî, Ebu'l-Hasan. *et-Tefsîru'l-basît*. thk. Muhammed Salih el-Fevzân vd. Riyad: Silsiletü'r-Resāili'l-Cāmi'iyye, 1430/2009.
- Vanhoğlu, Ahmed. "Mukaddime". *Te'vilâtü'l-Ḳur'ān* (Mâtüridî). thk. A. Vanhoğlu. trc. Bekir Topaloğlu. İstanbul: 1/54-58, 2005.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Nesefî, Ebu'l-Mu'în". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: 32/568-570, 2006.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirün*. Kahire: 1396/1976.

